

Kâdî Abdulcabbâr'da Allah'ın İrâdesinin Sınırlandırılması

Veysi Ünverdi*

Özet

Allah'ın irâdesinin hangi fiillere taalluk ettiği konusu Kelam'da tartışma konularından birisidir. Bir yandan Allah'ın mutlak irâdesini savunan ve insanın irâdesini sınırlayan Eş'arî ve Maturidî doktrin, diğer yandan insanın irâde özgürlüğünü temellendirmek için Allah'ın irâdesini sadece iyi fiillerle sınırlı kabul eden ve kötü fiillerle birlikte tüm davranışları insana ait kabul eden Mutezili ekol vardır. Kâdî Abdulcabbâr (v. 415/1024), insanın irâde ve davranış özgürlüğü için Allah'ın irâdesini sınırlı kabul edenlerin içerisinde yer almaktadır. O, Mutezilenin beş aslından birisi olan adalet ilkesi çerçevesinde, âdil olan Allah'tan şer ve zulüm gibi fiiller sâdır olamayacağını savunmuştur. Bu, Allah'ın sıfatlarına gölge düşürmez. Bilakis onun adaleti bu durumu gerektirir. Allah her türlü fiili yaratmaya kadir ise de, adaleti, rahmeti ve hikmeti gereği insana özgürlük alanı bırakır ve kendi irâdesini insanın irâdesinin başladığı yerle sınırlar.

Anahtar Kelimeler: İrade, Kâdî Abdulcabbâr, Kelam, Allah, Mutezile

Limitation of Willpower of Allah According to Al-Qadî Abd al-Jabbar

Abstract

It has been one of the most discussed issues in Kalam, which deed is concerned by the willpower of Allah. In our study, we emphasized the thought of al-Qadî Abd al-Jabbar, who is the last representatives of Mutazilite's school, on basics of limitation of only good deeds of willpower of Allah. Besides this, Abd al-Jabbar's objections are handled as a response to who claims that willpower of Allah concerns both good and bad deeds. According to justice basis out of five basic principles which are accepted by Abd al-Jabbar, Allah is fair; evil and cruelty do not come from a fair person; thus Allah do not create evil deeds like these and willpower of Allah do not concern bad deeds. Therefore, according to Abd al-Jabbar, man is the creator of all his deeds with his own willpower.

Key words: Willpower, Al-Qadî Abd al-Jabbar, Kalam, Allah, Mutazilite.

* Dr.

GİRİŞ

İrâde konusunun başlıkları arasında yer alan hususlardan birisi, Allah'ın irâdesinin sınırları ve niteliğidir. İnsan, davranış özgürlüğüne sahip bir varlık ise, Allah'ın mutlak irâdesinde nasıl bir hürriyet alanına sahiptir? Bu soru, Ehl-i Sünnet tarafından cüz'i irâde anlayışıyla cevabını bulmuşsa da, Mutezili teori tarafından Allah'ın irâdesinin sınırlandırılmasıyla açıklanmıştır. Aşağıda, Abdülcabbâr'ın konuya ilişkin yaklaşımı ve ortaya koyduğu temellendirme ele alınacaktır.

Sözün başında şunu ifade etmek gerekir ki Abdülcabbâr'a göre, eksiklik ve olumsuzluk ifade eden fiillerin Allah'a izafe edilmesi ve bu fiillere Allah'ın irâdesinin taalluku, birçok problemi beraberinde getirmektedir. Bu nedenle o, Allah'ın irâdesinin kötü fiillere taalluk etmediğini ifade etmiş ve insanın fiillerini insana isnad etmiştir. Ona göre, Allah, adil olmanın gereği olarak itaat edeni ödüllendirmeli ve asi olanı cezalandırmalıdır. İnsan, iyi ve kötü fiillerinin bizzat irâde edeni ve failidir.¹ Allah'ın şerhleri, zulümleri ve çirkin şeyleri yaratmaya gücü yeter; ama hâkim ve âdil olduğundan rahmeti ve hikmeti gereği bunları irâde etmez ve yaratmaz.² Mu'tezili düşünürlerden İbrâhîm en-Nazzâm (v. 221/835) ise bu noktada Abdülcabbâr'dan ayrılarak, "Allah'ın şerri

1 Kâdi Abdülcabbâr, *Şerhu'l-Ustûli'l-Hamse*, (tah. Dr. Abdülkerim Osman), Kahire 1408/1988, 315.

2 Kâdi Abdülcabbâr, *Şerh*, 313; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, (tah. Abdülemir Ali Mehnâ-Ali Hasan Fâûr), Beyrut 1395, I, 47; Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Kitâbu Makâlâtî'l-İslâmiyyin ve İhtilâfu'l-Musallîn*, (tas. Helmut Ritter), Wiesbaden 1980, 555.

yaratmaya gücü yetmez.” veya “gücü yeter ama yaratmaz.” şeklindeki görüşü savunmuştur. O, sadece adaletin, iyiliğin ve güzelliğin yaratıcısıdır.³ Esasen Abdülcabbâr ve diğer Mu'tezilî düşünürlerin bu konuda ortak noktası, Allah'ın şerri yaratmayacağı ve irâdesinin ona taalluk etmeyeceği şeklindedir.⁴

Ehl-i Sünnet kelâmcıları ise, Allah'ın kötü fiilleri irâde etmesi ve yaratması konusunda, Abdülcabbâr ve diğer Mu'tezilî düşünürlerin görüşlerini reddetmişlerdir. Onlara göre Allah, hâdis olduğu bilinen her şeyi irâde eder ve yaratır. O'nun kudretiyle yaratılan her şey, bu kudretin eseri ve tercihi olabilmek için irâde sıfatına muhtaçtır. Gücün eseri olan (makdur) her şey irâde edilir. Hâdis varlıklar da irâdeye konudur. Başka bir ifadeyle her hâdis, Allah'ın irâdesi ile meydana gelmiştir. Şer, küfür ve mâsiyet gibi kavramlar da hâdis olduğuna göre bunlar da Allah'ın irâdesinin eseridir.⁵ Şu halde Allah, insanların hem iyi fiillerini hem de kötü fiillerini yaratır ve irâde eder.⁶

Abdülcabbâr, insanın irâdî fiillerinde görülen şerrin Allah'a aidiyetini reddetmiştir. Esasen o, şer kavramını semantik yorumla değerlendirmiş ve görece bir yaklaşımı ortaya koymuştur. Buna göre kâinatta şer olarak kabul edilen şeyler, aslında öyle değildir. Hatta gerçek anlamda şer yoktur. Çünkü Allah'ın yarattığı her şey güzeldir. Çirkin görülen şeyler mecâzî olarak şer addedilir. Allah'ın gerçekten de şerri yarattığını söylemek küfürdür. Ancak insanın irâdî fiillerine gelince, işte gerçek şer buradadır. İnsanın hür irâdesiyle yaptığı zulümler, kötülükler, cinayetler ve diğer günahlar gerçek anlamda şerdir. İşte bunların yaratıcısı insan-

3 Bkz., Abdülcabbâr, *Şerh*, 313; Şehristânî, *el-Milel*, I, 54; Eş'arî, *Makâlât*, 555.

4 Geniş bilgi için bkz., Abdülcabbâr, *Şerh*, 315; Kemal Işık, *Mutezilenin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara 1967, 69; Mu'tezilî kelâmcılardan Ebu Musa el-Murda (v. 226/840), bu konuda farklı düşünümektedir. Ona göre Allah, kullarıyla masiyetler arasında, onları serbest bırakmak suretiyle, masiyetleri dilemiştir. Bkz., Eş'arî, *Makâlât*, 123.

5 Gazâlî, *el-İktisâd fî'l-İtikâd*, Ankara 1962, 80.

6 Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâturidî, *Kitâbu't-Tevhîd*, (tah. F. Hu-leyf), İstanbul 1979, 226, 253, 314; Eş'arî, *Kitâbu'l-Luma*, (neş. Richard Mac Carty), Beyrut 1952, 24, 29; *Makâlât* 191, 323; Ebu'l-Mu'in Meymun b. Muhammed en-Neseî, *Kitâbu't-Temhîd li Kavâidit-Tevhîd*, (tah. Cıbullah Hasen Ahmed), Kahire 1989/1406, 315; el-Kâdî Ebu Bekr b. Tayyib el-Bakillânî, *Kitâbu't-Temhîd*, (neş. Richard McCarty), Beyrut 1957, 282, 244-245; Bağdâdî, *Usûlü'd-Din*, İstanbul 1928, 102; Şehristânî, *el-Milel*, I, 96; Sâduddin Mesûd b. Ömer et-Taftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, (neş. İbrahim Şemseddin), Beyrut 2001, IV, 24; Ömer Nasûhî Bilmen, *Muvaz-zah İlm-i Kelâm*, İstanbul tsz., 311.

dır. Allah'ın irâdesi bu gibi şer ve zulüm fiillere taalluk etmez ve Allah bunların yaratıcısı da olamaz. Çünkü şerri yaratsaydı şer işlemiş olur, zulmü yaratsaydı zâlim olmuş olurdu. Oysa Allah böyle şeylerle tavsif edilmekten münezzehtir.⁷

Öte yandan Abdalcabbâr ve diğer Mu'tezilî kelâmcıların kabul ettikleri beş temel esastan adalet ilkesine göre, Allah âdildir; âdil olan bir zâttan şer ve zulüm gibi fiiller ortaya çıkmaz. Dolayısıyla bu tür şer fiilleri yaratmaz. İşte onların şerrin yaratılmasını Allah'a isnad etmemelerinin temel nedeni budur.⁸ Ayrıca onlara göre, insan davranışları üzerinde ilâhî bir müdahale söz konusu değildir. Çünkü ilâhî irâde ile gerçekleşen bir davranıştan insanın sorumlu olması imkânsızdır. Bu nedenle Allah'ın adaletinin gerçekleşmesi, insanın kendi davranışlarına bizzat kendisinin karar vermesine ve ilâhî de olsa hiçbir baskı olmaksızın, onları irâdesiyle yerine getirmesine bağlıdır. Buna göre insanların fiillerini yaratan Allah değil, insanların kendileridir. Fiillerini yaratacak güç, insanlara Allah tarafından verilmiştir. Bu sebeple insan, fiillerinden ötürü Allah'a karşı sorumludur.⁹ Sonuç olarak Abdalcabbâr ve el-Murdaşındaki Mu'tezilî düşünürler, Allah'ın mâsiyetleri irâde etmediği hususunda birleşmiştir.¹⁰ Esasen Abdalcabbâr, Ehl-i Sünnet'ten farklı olarak irâdeyi, oluşla ilgili değil de ahlakî değer ifade eden bir sıfat olarak kabul ettiği için Allah'ın kötüyü irâde etmediğini belirtmiştir.¹¹

7 Abdalcabbâr, *Şerh*, 345, 771; *Muğni*, VII, 31-34; Şehristânî, *el-Milel*, I, 45/155; Ebu Muhammed Ali Ahmed b. Said İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, Bağdat tsz., III, 54, 92.

8 Bkz., Abdalcabbâr, *Şerh*, 315.

9 Abdalcabbâr, *Şerh*, 132, 301; *el-Muğni fi Ebvâbi't-Tevhid ve'l-Adl*, (tah. George C. Anawati), Kahire 1962, VI, 186; ayrıca bkz., *el-Muhtasar fi Usûl'id-Din*, (Resâilu'l-Adl ve't-Tevhid/I içinde), (tah. Muhammed Arınmara), Kahire 1971, 205; Ahmed Mahmud Subhî, *Fi İlmi'l-Kelâm*, Beyrut 1985, I, 141.

10 Eş'arî, *Makâlât*, 123; Bağdat Mu'tezililerinden bir gruba göre Allah'ın bir şeyi irâde etmesi demek, şayet o şey Allah'ın kendi fiili olursa, Allah'ın o şeyi yaratması demektir. Eğer irâde edilen şey başka bir varlığın fiili olursa, bu durumda Allah'ın o fiili emretmesi anlaşılır. Görüldüğü üzere Mu'tezile kelâmcıları kötü fiillerin oluşumunda Allah'ın irâdesine asla yer vermemektedirler. Bu tutumlarının "iyiliği dileyen iyi, kötülüğü dileyen kötüdür." şeklindeki düşüncelerine dayandığı anlaşılmaktadır. Bkz., Eş'arî, *Makâlât*, 509; ayrıca bkz., Şerafettin Gölçük, *Bakıllânî ve İnsanm Fiilleri*, Ankara 1997, 90.

11 Eş'arî, *el-İbâne an Usûl'id-Diyâne*, Beyrut 1990, 175; *Makâlât*, 190-191; İrfan Abdülhamid, *İslamda İtikâdî Mezhepler*, (çev. Saim Yeprem), İstanbul 1994, 290-291; Aslında Ehl-i Sünnet âlimlerinin, Allah'ın kötü fiilleri irâde ettiğini söyleyebilmesinin sebebi, ilâhî irâdeyi meydana geliş yönünden varlığa tesir eden, ama eşyaya ahlakî bir değer atfetmeyen bir sıfat olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır. Bkz., Eş'arî, *Makâlât*, 191; Luma, 122; Mâturidî, *Kitâbu't-Tevhid*, 246-247; ayrıca bkz., Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, 311.

1. İrâdenin Sadece İyi Fiillerle Sınırlanmasının Dayanakları

Abdulgabbâr'a göre Allah, yapılmasını istediği ve emrettiği bütün ibadetleri irâde etmiştir. O, sadece iyilikleri irâde etmiş ve bunların yapılmasından râzı olmuştur. Kötü olanı ise irâde etmemiş ve yapılmasını istememiştir. Abdulgabbâr'ın bu husustaki delilleri şunlardır:

1. Naklî Deliller:

1. Kur'ân'da kötülüklerle ilgili *"Bütün bu sayılanların kötü olanları, Rabbinizin nezdinde sevimsizdir."* (İsra 17/38) buyrulmaktadır. Ayetten anlaşıldığı üzere Allah kötü olan şeyleri, sevimsiz ve kötü olarak görmektedir. Şu halde Allah'ın kerih gördüğü bir hususu irâde etmesi, bu ayete göre imkânsızdır.¹² Ayrıca *"Eğer onlar savaşa çıkmak isteselerdi elbette bunun için bir hazırlık yaparlardı. Fakat Allah onların davranışlarını çirkin gördü ve onları geri koydu; onlara 'Oturun, oturan acizlerle beraber!' denildi."* (Tevbe 9/46) şeklindeki ayet de buna delildir. Bu ayetle Allah münafıkların savaşa çıkmak istemeyişlerini yermiş ve onların geri kalanlarla beraber olmalarını istemiştir. Dolayısıyla Allah'ın, münafıkların savaştan kaçmaları gibi kötü bir hususu irâde etmesi mümkün değildir.¹³

Bir başka delil ise, *"Siz geçici dünya malını istiyorsunuz, hâlbuki Allah (sizin için) ahireti istiyor."* (Enfal 8/67) şeklindeki ayettir. Buna göre insanlar dünyayı istemekte, Allah ise insanların ahireti tercih etmelerini irâde etmektedir. Esasen ayette ifade edilen insana ebedi hayatı kazandıracak olan iyi nitelikteki fiillerdir. Dolayısıyla Allah kötülükleri irâde etmez ve insandan da bunları terk etmesini ister.¹⁴

Kur'ân'da *"Allah size (bilmediklerinizi) açıklamak ve sizi, sizden öncekilerin yollarına iletmek ve sizin günahlarınızı bağışlamak istiyor."* (Nisa 4/26) buyrulmaktadır. Bu ayette, Allah insanların, hidayete ulaşmalarını ve tövbe etmelerini istemektedir. Ayetin devamında yer alan *"Allah sizin tevbenizi kabul etmek ister; şehvetlerine uyanlar ise büsbütün yoldan*

Kâdi Abdulgabbâr'da Allah'ın İrâdesinin Sınırlandırılması

12 Abdulgabbâr, *Muğni*, VI/II, 249.

13 Abdulgabbâr, *Muğni*, VI/II, 249.

14 Abdulgabbâr, *Muğni*, VI/II, 250.

çıkmanızı isterler. Allah sizden (yükünüzü) hafifletmek ister; çünkü insan zayıf yaratılmıştır.” (Nisa 4/27-28) ifadelerinden anlaşılmaktadır ki Allah bizim tevbe etmemizi istemektedir, diğerleri ise şehvete uyulmasını istemektedir. Allah da şehvete uyulmaması gerektiğini bizlere bildirmekte ve bizlerin yükünü hafifletmeyi istemektedir. Mâsiyette ise bir hafifletme yoktur bilakis ağırlaştırma vardır. Şu halde Allah mâsiyeti, kabîhi irâde etmez.¹⁵

Kur’ân’da buna benzer diğer ayetler de Abdülcabbâr tarafından delil olarak öne sürülmüştür. Bu meyanda, “Allah’ın nurunu ağızlarıyla (üfle-yip) söndürmek istiyorlar. Hâlbuki kâfirler hoşlanmasalar da Allah nurunu tamamlamaktan asla vazgeçmez.” (Tevbe 9/32) ayeti ve “Allah sizin için kolaylık ister, zorluk istemez.” (Bakara 2/185) ayeti onun görüşüne dayanak olarak zikrettiği naslardır. Böylece Abdülcabbâr’a göre, Allah’ın insandan iyilik yapmasını istediği ve kötülükten sakınmasını emrettiği ayetler, ilahi irâdenin sadece iyiliklerle sınırlı olduğuna delildir.¹⁶

2. Abdülcabbâr tarafından delil olarak öne sürülen ikinci tarz-ayetler ise, Allah’ın fiillerinin güzel oluşuna ilişkin olanlardır. Örneğin “Bu, her şeyi gayet iyi yapan Allah’ın yapısıdır.” (Neml 27/88) ayetinde Allah, bütün fiillerini iyi, sağlam, eksiksiz ve güzel olarak nitelendirmiştir. Oysa insan fiilleri, birçok kötü, olumsuz ve eksik şeyleri içerir. Bu sebeple insan fiilleri hakikatte sağlam olmayabilir. Dolayısıyla Allah, nakıs ya da kusurlu olma vasfına sahip insan fiillerinin yaratıcısı ve mürîdi değildir.¹⁷

3. Allah’ın kullarına kesinlikle zulüm yapmayacağına dair ayetler, Allah’ın kabîhi irâde etmeyeceğinin önemli bir delilidir. “Allah kullarına bir zulüm dileyecek değildir.” (Mümin 40/31) ve “Allah hiç kimseye zulüm yapmak istemez.” (Âl-i İmran 3/108) anlamındaki ayetler, buna örnektir. Buralarda ifade edildiği üzere Allah hem zulmü istemez hem de günahları istemez. Çünkü kullarından günahları işlemelerini irâde etmek, onlara zulümdür. Zulüm, Allah’ın tarifiyle bizatihi cürümdür. Bu

15 - Abdülcabbâr, *Muğnî*, VI/II, 250.

16 - Abdülcabbâr, *Muğnî*, VI/II, 248-249.

17 - Abdülcabbâr, *Şerh*, 355, 358.

nedenle Allah, “Doğrusu şirk, büyük bir zulümdür.” (Lokman 31/13) buyurmuştur. Esasen şirk kişiyi sürekli cezaya sürüklediği için zulümdür. Şu halde Allah kullarına zulüm etmeyeceğine göre, kâfirlerden küfrü irâde etmesi de mümkün değildir.¹⁸ Oysaki kulların fiillerinde zulüm ve adaletsizlik vardır. Şayet Allah bunları yaratmış olsaydı, O'nun da zâlim ve adaletsiz olması gerekirdi.¹⁹

4. Abdülcabbâr'a göre, irâdeyi iyi ya da kötü olarak kategorize eden unsur, konusudur. Yani irâde, bizatihi bunlardan birisiyle vasıflanamaz. Dolayısıyla kötü irâde, kötünün irâdesi ve yaratılmasıyla gerçekleşmektedir. Eğer Allah'ın bunları yarattığı iddia edilirse, bu ilahi zatın vasıflarına aykırılık teşkil eder. Çünkü Allah'a kötülük atfedilemez.²⁰ O'nun temelde iyilikleri irâde ettiği ve insanda da bunu istediğine ilişkin şu ayet, delil olarak sunulabilir: “Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.” (Zâriyat 51/56).²¹

Eş'arî ise, iyi ve kötü ayrımını, irâdenin konusuna göre değil, mahiyetine ve öznesine göre tasnif etmiştir. Buna göre, Allah şerrin mürîdi olursa, O, kötülükle vasfedilmiş olur. Eş'arî, böyle bir sonuçtan kaçınmak için “Şerri yaratmak şer değil, şerri kesbetmek şerdir.” demiştir. Buna göre Allah her şeyin yaratıcısıdır. İnsanın var edilişi de dâhil olmak üzere, yaratmanın tümü Allah'a aittir. Aksi takdirde insanın yaratıcı olduğunu kabul etmek gerekir ki bu apaçık şirktir. Bu sebeple Eş'arî, hayır ve şer ayrımı yapılmaksızın Allah'ın her şeye irâdesini ezeli ve mutlak olarak kabul etmek gerektiğini savunur.²²

¹⁸ Abdülcabbâr, *Muğnî*, VI/II, 239-241.

¹⁹ Abdülcabbâr, *Şerh*, 231, 308.

²⁰ Abdülcabbâr, *Muğnî*, VI/II, 220-223; Mâtürîdî bu konuyu Abdülcabbâr'dan farklı bir şekilde ele alır, buna göre: İyilik ve kötülük, mücerred yaratma fiilinde değildir. İyi veya kötü, yaratılan şeylerin taşıdığı vasıflardır. Bu nedenle yaratılan şeylerin taşıdığı kötü vasıflar Allah'a nispet edilemez. Mâtürîdî'ye göre bir fiilin mükâfatı hak etmesi veya cezayı gerektirmesi, insanın onu seçmesine veya maksadına bağlıdır. İnsan iyi veya kötü fiili istemişse Allah onda onun kudretini yaratır. Fiil, özü itibarıyla mükâfat ve cezanın sebebi olmayıp aksine iyi veya kötüye elverişli olabilir. Yani fiilin iyi veya kötü, güzel veya çirkin olması insanın ona olan kastına bağlıdır. Bkz., Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, 42, 312; Şehristânî, *Nihâyetü'l-İkdâm*, (tas. Alfred Guillaume), London 1934, 251-252; Neseî, *et-Temhid*, 292-293; Taftâzânî, *Şerhu'l-Makâsıd*, III, 185; Bakallâni, *Temhid*, 342-343; Mûrat Memiş, “İlahî İrâdenin Yaratılmışlığı Sorunu”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIII/1, 244-252.

²¹ Bkz., Abdülcabbâr, *Muğnî*, VI/II, 223-229.

²² Eş'arî, *el-Luma*, 101-109; *el-İbane*, 7-8, 9-10, 48-49; Mâtürîdî'ye göre de masiyet, şer kısacası var olan her şey Allah'ın iradesiyle meydana gelmektedir. Fiiller onları oldukları gibi yaratması ve

Öte yandan Allah şerri kendisi için değil insan için yaratmaktadır. İnsan ise şerri kesbettiği için kötü ve zalim olmuştur. Nitekim şehveti başkası için yaratmakla Allah'a şehvetli denemeyeceği gibi, zulmü yaratmakla da zalim denemez. Çünkü O, zulmü başkası için yaratmıştır. Zalim olan, zulmü yaratan değil, onu kesb edendir.²³

Ancak, Eş'arî'nin Ehl-i Sünnet'in görüşüne temel teşkil eden bu teorisini, irâde problemine çözüm getirmekten uzaktır. Bu teoriye ilişkin değerlendirmeler her ne kadar özel bir makale konusu da olsa, burada şunu söyleyebiliriz. Kötü fiillerin sahibini yaratma açısından Allah, kesb açısından insan olarak tanımlamak, sorunun çözümüne yeni bir şey eklemeyi. Fiilin öznesini net bir şekilde ayırmaktan uzak olan ve Allah ile insanı aynı fiilin farklı iki mürîdi olarak tanımlayan bu yaklaşım, Abdülcabbâr tarafından reddedilmiştir.

2. Aklî Deliller:

1. Allah insanlardan kendilerini sevaba götürecektir ve yüksek derecelere ulaştıracak davranışlarda bulunmalarını ister. Ancak cezaya sebep olacak her türlü kötülüğü yasaklar. Allah'ın insanların kötü fiillerden uzak durmasını istemesi, kötüyü de irâde etmediğinin ve yaratmadığının delilidir.²⁴

2. Allah insanlara ibadetleri/tâatleri/iyilikleri yapmalarını emreder,

henüz yokken var etmiş olması yönünden Allah'a; onları Allah'ın emrine veya nehyine göre kesbetmeleri ve yapmaları yönünden insanlara nispet edilir. Kötü fiillerin meydana gelmesinde kulun kasıt ve ihtiyarı vardır. Fakat yaratıcısının Allah olduğuna bakılarak kötülüğü Allah'a nispet etmek, doğru değildir. Allah her şeyin Rabbi, bütün yaratıkların ilahı ve her şey onun olduğu halde kötülüklerin, çirkin olan şeylerin ona isnad edilmesi uygun değildir. Bu nedenle küfrün ve masiyetin Allah'ın kaza-kader ve iradesiyle meydana geldiğini söylemek doğru değildir. Bkz. Geniş bilgi için bkz., Mâtürîdî, Kitab'u't-Tevhid, 226, 308, 312, 314.

23 Eş'arî, *el-Luma*, 122.

24 Abdülcabbâr, *Muğni*, VI/II, 218-220; Abdülcabbâr, fiillerin yaratılması konusunu da ilahi adalet bağlamında ele almıştır. O, adaletle bazen fiilin bazen de failin kast edildiğini söylemektedir. Adalet fiili ile vasıflandığı zaman bununla failin yapmış olduğu her güzel fiilin başkasına fayda ve zarar sağladığı kastedilir. Bu durumda şöyle söylemek uygun olur; adalet başkasının hakkını vermek ve başkasından hakkını almaktır. Adaletle fail kastedildiği zaman, fail ile fiil arasında uygunluk gerekir. Kadim olan Allah'ı adl ve hâkim vasfıyla vasıflandırdığımızda, bununla kastettiğimiz, Allah çirkin olanı yapmaz ve dilemez, üzerine vacip olanı bozmadığı, çünkü O'nun bütün fiilleri güzeldir. Aslında Abdülcabbâr'a göre adalet, bizatihi gerçekliktir. Bu bağlamda Allah'ı adil ve hâkim olarak vasıflandırmak, kabihi de Allah'a izafe etmek tutarsızlıktır. Bkz., Abdülcabbâr, *Şerh*, 301.

onlardan kötü fiilleri ise nehyeder. Allah, kullarına ibadet yapmalarını emrettiği için ibadetleri yapan kimse Allah'a itâat etmiş olmaktadır. Böylece insan, kendisine itâat edilmesi gereken Allah'a kulluk etmiş olmaktadır. İnsanın itâatkar olabilmesi için kendisine emredilen şeyleri yerine getirmesi gerekmektedir. Eğer Allah ibadetleri irâde etmiş olmasaydı, âbid itâatkar olmazdı. Örneğin insan, Allah'a iman ederek O'na itâatkar olmaktadır. Çünkü Allah kullarının kendisine iman etmesini irâde etmiştir. Bununla beraber Allah, insanların küfrünü ve isyanını kerih görmüştür. Allah'a isyan eden ve onu inkâr eden insan, Allah'a karşı âsi olmaktadır. Allah'a itâatkar olan insanlar ise, peygambere itâatkar, şeytana karşı isyankâr olurlar. Şu halde Allah'ın kerih gördüğünü yapan insanlar âsi, Allah'ın irâde ettiğini yapan kullar ise itâatkar olmaktadır. Bu bakımdan Allah'ın yasakladığını/kerih gördüğünü irâde etmesi mümkün değildir.²⁵

3. Allah kullarından birtakım fiilleri istemiş ve insanları bunlarla mükellef tutmuştur. Ayrıca, sorumluluk için insanı söz konusu fiillerden haberdar etmiştir. Buna ek olarak Allah insanları mükellef tutulabilecek vasıfta yaratmıştır. Ama insanlar, sadece bu nedenle mükellef değildirler. Bilakis Allah insanların mükellef olmasını irâde ettiği için insanlar mükelleftir. Ve söz konusu sorumluluk, iyiliklerin üzerine bina edilmiştir. Böylece Allah, insana sadece iyi fiilleri emretmiş ve onun bu doğrultudaki irâdesine razı olmuştur. Sonuç olarak Allah'ın irâdesinin ve rızasının sadece iyi fiillere taalluk ettiği anlaşılmaktadır.²⁶

Eş'arî ise, Allah'ın irâdesini ve emrini ayırmıştır. Ona göre Allah iyi ve kötü olan her şeyi irâde eder. İyiyi emreder, kötüyü yasaklar. Allah kötülüğü emretmez, onu yasaklar. Buna karşılık iyiliği emreder. İrade ettiği halde kötülüğü tasvip etmez.²⁷ Bu görüşünü temellendirmek için Kur'an'da Hz. Yusuf'un "Rabbim! Hapis benim için, bunların istediklerini yapmaktan daha iyidir." (Yusuf 12/33) ayetindeki ifadesini hatırlatır. Burada Hz. Yusuf'un hapsedilmesi masiyet olduğu halde Allah irâde etmiş

25 Abdülcabbâr, *Muğni*, VI/II, 229-232.

26 Abdülcabbâr, *Muğni*, VI/II, 233.

27 Eş'arî, *el-Luma*, 29, 30; *el-İbane*, 46.

ve hapsedilmiştir.²⁸ Böylece Allah kulları için kötülüğü dilediği halde onu emretmediği için noksanlıkla nitelenemez.²⁹

4. Abdulcabbâr'ın bu husustaki bir diğer delili, Allah'ın kâfirlerden kendilerini ebedi olarak cehenneme götürecektir küfrü irâde etmeyeceğidir. Eğer Allah kâfirleri küfür için yaratmış olsaydı Allah'ın kâfirlere verdiği hayat, akıl ve daha birçok nîmet anlamsız olurdu. Hâlbuki hayata başlarken her insanın defteri beyaz sayfalarla doludur. Şu halde Allah'ın kâfirler dâhil olmak üzere hiç kimsede kötüyü ve şerri istemeyeceği sabittir.³⁰

Eğer Allah kabîh olanı irâde etmiş olsaydı, bunun haricindeki kötü olan şeyleri de yapması mümkün olacaktı. Kabîhi irâde etmesi, verdiği haberlerde yalanın olması, vâd ve va'id'ini yerine getirmemesi, kötüyü emretmesi, iyi olan şeylerden insanları uzaklaştırması, yalancı kimselerin mucizeler göstermesine izin vermesi de mümkün olurdu. Bu hususların Allah'ta bulunması ise muhaldir. Şu halde Allah kabîhi irâde etmez.³¹

Buna ek olarak, şayet Allah kabîhi irâde etmiş olsaydı kabîhi sevmesi, ondan râzı olması ve onu seçmiş olması da gerekirdi. Çünkü sevmek, râzı olmak ve seçmek irâde etmekle aynı anlamdadır. Şu halde sevmek, irâde etmek anlamına geldiği için, Allah'ın kabîh olanı sevmesi, irâde etmesi mümkün değildir.³²

Eş'arî, Abdulcabbâr'ın bu görüşüne şöyle itiraz etmiştir: "Siz, Allah istemediği halde O'nun idaresinde küfrün ve isyanın olduğunu söylüyorsunuz. Allah bütün insanların inanmasını istiyor, onlar inanmıyorlar. Bu düşüncenize göre Allah'ın olmasını istediği şeyler olmuyor da,

28 Eş'arî, *el-İbane*, 47.

29 Eş'arî, *el-İbane*, 173.

30 Abdulcabbâr, *Muğnî*, VI/II, 235-236; Pezdevî'ye göre Mutezili kelimcilerin şüpheleri, Allah'ın masiyetleri dileyip sonra onu işleyenleri cezalandırmasının zulüm olacağına inanmalarıdır. Böyle bir durumda Allah'a da zulüm isnat etmiş oluruz. Zira O, hem kulların kötü fiillerini diler, hem de onları işleyenleri cezalandırırsa zulüm işlemiş olur. Onlar bu konuda "Allah kullarına zulmetmeyi istemez." (Mûminun 23/31) ayetini delil getirmektedirler. Mutezili kelimcilerin bir diğer şüphesi ise Allah'ın kendisine sövülmesini, çirkinliği ve ahmaklığı dilemesinin, O'nun için sefîhlik ve ne yaptığını bilmezlik olarak değerlendirme endişesidir. Oysa Allah zulüm ve ahmaklıktan, kötülükleri ve masiyetleri dilemekten uzaktır. Bkz., Pezdevî, *Usulü'd-Din*, 74.

31 Abdulcabbâr, *Muğnî*, VI/II, 237-238.

32 Abdulcabbâr, *Muğnî*, VI/II, 241-246.

olmasını istemediği şeyler gerçekleşiyor. Çünkü size göre Allah'ın, varlığını dilemediği halde var olan küfür, var olmasını dilediği halde var olan imandan daha fazladır. Allah'ın daha fazla olmasını dilediği şey (iman) olmuyor. Bu, bütün müslümanların üzerinde ittifak ettikleri, Allah'ın olmasını dilediği şeyin olacağını; olmamasını dilediği bir şeyin olmayacağı şeklindeki anlayışları inkâr demektir.”³³

Öte yandan Eş'arî'ye göre, hâdis olan her şey Allah'ın irâdesiyle olmaktadır. Bunlardan itaat cinsinden olanlar Allah'ın meşietî, irâdesi, rızası, muhabbeti, emri, kaderi ve kazası ile. Masiyet cinsinden olanlar da Allah'ın meşietî, irâdesi, kazası ve kaderi ile. Ancak Allah'ın emri ve muhabbeti ile değildir. Aslında irâde sıfatına yüklenen anlam, Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile ekollerinde farklılık arz etmektedir. Mu'tezile'ye göre irâde; emretmek, sevmek ve râzı olmak gibi anlamları içermektedir. Onlar, bunların bulunmaması durumunu ise “kerahet” sıfatıyla ifade etmektedirler. Oysa Mâturîdî düşünürlerin tamamı ve Eş'arî kelâmcılarının bir kısmına göre irâde, bu tür duygusal nitelikler bakımından nötr bir sıfattır. Başka bir ifadeyle Ehl-i Sünnet irâde kavramına emir, rıza ve muhabbet anlamlarını yüklediği için, kötü fiilleri kolayca Allah'ın irâdesine bağlamışlardır. Ehl-i Sünnet'in yüklediği anlam açısından bakıldığında sevilmeyen bir şey irâde edilebildiği gibi, sevilen bir şey irâde edilmeyebilir. Bu durum, irâdenin bahsi geçen niteliklerden ayrı düşünülebileceğini göstermektedir. Öyleyse Allah'ın kabîhi irâde eden olması, onu sevdiği ve ondan râzı olduğu anlamına gelmemektedir. Allah şerri irâde eder, ancak ondan hoşnut değildir. Dolayısıyla onlara göre, bu tür fiillere ait ahlakî nitelikler Allah'a izâfe edilemez.³⁴ Kısaca Ehl-i Sünnet'e göre insanın bütün fiillerini Allah irâde eder, bu da herhangi bir adaletsizliği doğurmaz.

Abdülcebâr, insanın ahlakî sorumluluğunu temellendirmek ve Allah'ın adalet sıfatını korumak için Allah'ın sadece iyi ve güzel olanı yarattığını, zulüm ve haksızlık gibi kötü fiillerin O'ndan sadır olmaya-

³³ Eş'arî, *el-İbane*, 163; Pezdevî, *Usulü'd-Din*, 67.

³⁴ Bkz., Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, 253, 308, Eş'arî, *el-Luma*, 24, 29, 30; Neseî, *Kitâbu't-Temhid*, 314-315; Şehristânî, *el-Milel*, I, 96; Şehristânî, *Nihayetü'l-İkdam*, 256; Murat Memiş, “İlahî İrâdenin Yarattığı Sorunu”, 251-252.

cağını ve kötü fiillerin ise insanın irâde ve yaratmasıyla gerçekleştiğini kabul etmiştir. Nitekim Abdülcabbâr'a göre, fiillerine ceza ya da ödül tettiği eden insanın, sonuçta kendisinin yaşayacağı bir neticeyi Allah'ın insana cebren takdir etmesi, onun adalet sıfatına aykırıdır. Bu yüzden insanın ahirette adaletli bir şekilde ödüllendirilmesi ya da cezalandırılabilmesi için, dünyada iyi ve kötü davranışlar arasında tercih yapabilme gücüne ve hür bir irâdeye sahip olması gerekir. Bu doğrultuda onun ahlak felsefesinde insan davranışları üzerinde "ilâhi bir müdahale" söz konusu değildir. İnsan, sadece hür irâde ve kudretiyle gerçekleştirdiği fiilinden mesul olmaktadır. Dolayısıyla ona göre insan, iyi ve kötü fiillerinin irâde edeni ve yaratandır. Fiillerini yaratacak güç, insana Allah tarafından verilmiştir. Bu nedenle insan fiillerinden ötürü Allah'a karşı sorumludur.

Ayrıca Mutezile ile Ehl-i Sünnet arasındaki ihtilaf, farklı önceliklerden ve anlayışlardan kaynaklanmaktadır. Mesela Eş'arî, bütün doktrini Allah'ın mutlak sıfatları çerçevesinde oluşturduğu için, bu konuda da Allah'ı tenzih etmek adına insanın irâdesini sınırlamış ve kesb teorisini geliştirmiştir. O, varlık üzerinde dilediğini yapma kudreti ve irâdesine sahip olmayan bir ilahın nakıs olacağı kabulüyle, her türlü yaratmanın Allah'a ait olduğunu öne sürmüştür. Abdülcabbâr ise, insan üzerinde yoğunlaşmış ve dikkatini insanı anlamaya odaklamıştır. Bunun için irâde konusunda insan merkezli bir teoriyle ahlaki sorumluluğu temellendirmeye çalışmış ve insanın yetkinliğinin temelini irâde hürriyetinde aramıştır. Bu meyanda, tercihleri mutlak güç tarafından gerçekleştirildiği halde sonuçları insanı bağlayan bir irâde teorisi, ahlaki sorumluluğu açıklamaya yetmez. Bu yüzden, kötülükleri insanın irâdesine ve kudretine hasrederek onları "insan işi" olarak kodlayan Mutezili düşünceye karşı, "Allah'ın dilemediği oluyor." şeklindeki itirazın yerine, "İster hayrı, ister şerri seçsin; insanın dilediği oluyor." ilkesinin kabul edilmesi gerektiğine inanıyoruz: "*De ki: Hak, Rabbinizdendir. Öyleyse dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin.*" (Kehf, 18/29).

2. Tüm Fiilleri İrâdeye Hamledenlere Karşılık Abdülcabbâr'ın İtirazları

Abdülcebâr *el-Muğnî* adlı eserinde, Allah'ın irâdesinin hem iyi hem de kötü fiilleri kapsadığını iddia edenlerin gerekçelerini tek tek sıralamış ve ardından ortaya konulan bütün bu gerekçeleri çürütmeye çalışmıştır.³⁵ Aşağıda bunları maddeler halinde ele alacağız.

1. Kur'ân'da "O, doğru yolda gitmek isteyenler için bir öğüttür. Âlemlerin Rabbi Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz." (Tekvir 81/27, 28, 29) buyrulmaktadır. Bu ayetten yola çıkarak insanın dilediği her şeyi Allah'ın irâde ettiğini, Allah'ın bu ayetlerde ne küfür ve iman; ne de mâsiyet ve tâat ayırımı yapmadığından hareketle, Allah'ın kabîhi de irâde ettiğini savunanlar olmuştur.³⁶

Buna karşın Abdülcebâr, ifade edilen ayetin insanı istikamete davet ettiğini ve irâde konusuna delil teşkil edemeyeceğini ifade etmiştir. Mesela, "Artık dileyen Rabbine varan bir yol tutar." (Müzzemmil 73/19) ve "Âlemlerin Rabbi Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz." (İnsan 76/30) buyrulmuştur. Ayetlerden de anlaşıldığı üzere Allah burada istikametten bahsetmektedir.³⁷ Ayrıca "Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzündekilerin hepsi elbette iman ederlerdi." (Yunus 10/99) anlamındaki ayet de ilâhi irâdenin iyilikle sınırlı olduğunun kanıtıdır. Zira Allah, eğer bütün kulların iman etmelerini irâde etseydi hepsinin iman etmesi gerekirdi. Ama Allah sadece iman edeceğini bildiği kimselerden iman etmelerini irâde etmiştir.³⁸

2. Kur'ân'da "And olsun, biz cinler ve insanlardan birçoğunu cehennem için yaratmışızdır." (A'raf 7/179) buyrulmaktadır. Bu ayette ifade edildiği üzere Allah bir kısım kimseler için kendilerini cehenneme götürecek ameller yapmalarını irâde etmiştir. Dolayısıyla Allah kabîhi

35 Geniş bilgi için bkz., Abdülcebâr, *Muğnî*, VI/II, 256-340.

36 Abdülcebâr, *Muğnî*, VI/II, 311-315.

37 Abdülcebâr, *Muğnî*, VI/II, 311-315.

38 Abdülcebâr, *Muğnî*, VI/II, 316; Neseî, bu ayete dayanarak Allah'ın irâdesinin, insanların fiillerine ilâfe edildiği zaman emir ifade edeceği şeklindeki Mu'tezilî kelâmcıların değerlendirmesini reddeder. Neseî bu ayeti şöyle yorumlar: "Eğer irâde, emir olsaydı; o zaman herkesin inanmış olması gerekirdi. Burada iki yönden tutarsızlık vardır: 1- İnanmayanlara Allah'ın inanmayı emretmediğini söylemek olur ki, o zaman inanmayanların inanmama gerekçeleri var demektir ve bunlar inanmayınca âsi de olmuş olamazlar. 2- Allah'ın emrettiği herkesin mümin olması gerekirdi ki bunun böyle olmadığı ortadadır. O halde bu iddialarda bir çelişki var demektir. Bkz., Neseî, *Tabîrât*, I, 492-493.

irâde etmektedir. Ayrıca "Onlara ancak günahlarını artırmaları için fırsat veriyoruz." (Âl-i İmran 3/178) anlamındaki ayet de bu bağlamdadır.³⁹

Abdülcebâr, bu ayetlerin, irâde konusundaki değerlendirmesini şu şekilde yapmıştır: Allah imanı emretmiş ve küfrü yasaklamıştır. Ancak bu emir, cebren ya da mutlak anlamda değildir. Zira Allah'ın bu şekilde irâdesi şüphesiz tecelli eder ve gerçekleşir. Aksinin olması imkânsızdır. Hâlbuki insandan yapılması istenen iyi davranışlar ve terk edilmesi gereken kötülükler, neticede insanın irâdesine bırakılmıştır. Bu, ulûhiyeti zedelemmez. Nitekim "Eğer Rabbin dileyseydi, yeryüzündekilerin hepsi elbette iman ederlerdi." (Yunus 10/99) ayetiyle de Allah'ın kullarını mümin kılması, ilahi irâdenin dışında tutulmuştur. Yani Allah, insanlardan iman etmelerini istemiş ama onları cebren mümin yapmamıştır. Böylece O'nun irâdesinin, tecellisi istendiğinde mutlak olarak gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Ancak insan fiillerinde bu durum söz konusu değildir. Nitekim mükellefiyet, irâde özgürlüğünün geçerli olmasına bağlıdır. Allah'ın insanı bu konularda zorlamamış olması, onun kabîhi irâde etmediğini gösterir.⁴⁰

3. Masiyetleri de irâde edenin Allah olduğunu savunanlara göre insan bir şeyi istemediği halde, o şey meydana geliyorsa, bu durum o insanın acizliğini gösterir. Aynı şekilde Allah irâde etmediği halde insanın günahları işlemesi, Allah'ın zayıflığını ve âcizliğini gösterir. Aciz olmak ise, Allah hakkında muhaldir. Dolayısıyla masiyetleri de irâde eden Allah'tır. Ayrıca, bu görüş sahiplerine göre, şayet dünyada Allah'ın bilgisi dâhilinde irâde etmediği şey meydana geliyorsa ve Allah'ın gücü, o meydana gelen şeyi engellemeye yettiği halde onu engellemiyorsa, o zaman onu Allah'ın irâde ettiği söylenir. Örneğin bir kimse, kendi malına ve ailesine hizmetçisi tarafından zarar verildiğini görse, o anda hizmetçisini kınamazsa ve onu bunları yapmaktan alıkoymazsa, o zaman bunları o kimse irâde etmiştir denilir. Buradan hareketle Allah'ın kabîhi de irâde edeceğini öne sürmüşlerdir.⁴¹

39 Abdülcebâr, *Muğnî*, VI/II, 315-319.

40 Abdülcebâr, *Muğnî*, VI/II, 315-319.

41 Abdülcebâr, *Muğnî*, VI/II, 286.

Abdülcebâr bu iddiayı şöyle reddeder: “Allah'ın masiyetleri irâde etmemesi, O'nun zayıflığına ve âcizliğine işaret etmez.”⁴² Ayrıca bazen kişi, olmasını istemediği bir fiilin olacağını bilmesine veya zannetmesine rağmen ve o fiili engellemeye muktedirken, engellemeyebilir. Şu halde Allah da gerçekleşmesini istemediği fiili, meydana geleceğini bildiği halde, engellemeyebilir. Bu engellenmeyen (kötü) fiilin irâdesinin Allah'a ait olduğunu göstermez.⁴³

Allah'ın irâdesinin bütün fiilleri kapsadığını iddia edenlere göre, Allah günahları kerih görüyorsa, bu günahların meydana gelmesini engellemesi gerekmektedir. Fakat Allah dilese de dilemese de günahkârlar, günah işlemektedir. Bu doğrultuda Allah'ın âciz, zayıf ve zorlanan olması gerekmektedir. Bunların muhal olması Allah'ın kabîhi de irâde etmesini gerektirmektedir. Abdülcebâr'a göre, bu doğru değildir. Çünkü Allah'ın günahı kerih görmesinin anlamı onu engellemesi demek değildir. Yani kerih görme ile engellenmenin bir ilişkisi yoktur. Allah'ın günahları kerih görmesinden kasıt, O'nun günahın işlenmemesini veya bundan sakınılmasını istemesidir.⁴⁴

5. Allah'ın kabîhi de irâde edeceğini kabul edenlerin öne sürdükleri bir diğer iddia da şudur: Eğer Allah kabîhi irâde etmiyorsa ya unuttukandır ya da gâfildir. Çünkü unutkan veya gâfil olmayanın mutlaka kabîhi irâde etmesi gerekir. Allah'ın unutkan veya gâfil olması mümkün olmadığı için Allah hem iyilikleri hem de kötülükleri irâde eder. Abdülcebâr böylesi bir iddianın yanlış olduğunu izah ederken unutkan veya gâfil olmayanın kabîhi irâde etmesinin gerekmeyeceğini, esasen “Allah her şeyi irâde eder.” sözünün, “Gâfil ve unutkan olmayanın kabîhi irâde etmesi gerekir.” sözünden daha açık olduğunu belirtir. Bizler günahkâr kimse-nin günah işleyeceğini biliriz ama bunu irâde etmeyiz. Hz. Peygamber, kâfirlerin küfre düşeceğini, özellikle de Ebû Leheb'in inkâr edeceğini biliyordu. Çünkü onların iman etmeyeceğini Allah ona bildirmiştir. Şu halde unutkan ve gâfil olmayanın hem iyi hem de kötü fiili irâde etmesi

42 Abdülcebâr, *Muğnî*, VI/II, 256-257.

43 Abdülcebâr, *Muğnî*, VI/II, 286.

44 Abdülcebâr, *Muğnî*, VI/II, 298-299.

gerekir denemez.”⁴⁵

6. Eğer Allah günahları kerih görüyorsa, o zaman kişi Allah'ı, günahları yaratma konusunda mecbur kılıyor demektir. Kulun Allah'ı mecbur kılması imkânsız olduğuna göre, Allah günahları kerih görüyor ve irâde etmiyor denemez. Abdülcabbâr bu gerekçeyi de reddederek bunu şöyle açıklamıştır: Bir kimsenin hoşlanılmayan bir şeyi yapması, başka bir kimseyi o şeye mecbur etme anlamına gelmez. Örneğin bir kâfir, bizim hoşlanmadığımız bir şeyi yapabilir ama bu bizi bir eylemi yapmaya mecbur kılmaz. Esasen mecbur kılma, bir şeyi zorla yaptırma söz konusu olunca geçerlidir.⁴⁶

Abdülcabbâr Allah'ın mecbur kılınamayacağı ile ilgili benzer bir açıklama daha yapmıştır: “Allah'ın çirkin şeyleri istememesinden hareketle, Allah'ın bir şeye mecbur kıldığı söylenemez. Örneğin Peygamber kâfirin küfre düşmesini istemez, günahkârın günah işlemesini istemez. Bir kimsenin küfre düşmesiyle, günah işlemesiyle biz peygamber mecbur kılınmıştır ve zorlanandır, demeyiz. Bizler çarşıda, pazarda istemediğimiz davranışlarla karşılaşabiliriz; ama biz bunları irâde etmeye mecbur kılınmayız.”⁴⁷

7. Abdülcabbâr'ın itiraz ettiği bir diğer iddia şudur: “Allah günahkârlardan günahın meydana geleceğini bilir.” Günahkârdan günahın meydana gelmesi ya ilmine uygun ya da farklı olarak meydana gelir. Meydana gelecek iyi ve kötü fiillerin, Allah'ın ilminde olduğu gibi meydana gelmesi gerekir. Şu halde Allah'ın ilminde olduğu şekliyle günahı da küfrü de irâde eder. Abdülcabbâr'a göre ise, Allah, meydana gelecek veya gelmeyecek fiilleri bilir. Ama O'nun, her bildiği fiili, irâde ettiği söylenemez.⁴⁸

Diğer taraftan Allah'ın her şeyi irâde ettiğini kabul edenlere göre, Allah kullarının bütün fiillerini yaratmaktadır. Herhangi bir şeyi yaratan kimse, yarattığı o şeyi bilir. Yarattığı şeyi bilen kimsenin de onu

45 Abdülcabbâr, *Muğni*, VI/II, 289-290.

46 Abdülcabbâr, *Muğni*, VI/II, 293-294.

47 Abdülcabbâr, *Muğni*, VI/II, 294-295.

48 Abdülcabbâr, *Muğni*, VI/II, 296-297.

irâde etmesi gerekir. Abdülcabbâr'a göre Allah yarattığı şeyleri bilir; ama bilmek irâde etmeyi gerektirmez.⁴⁹

8. Allah'ın mâsiyetleri irade ettiğine ilişkin bir diğer iddia, davranışların, öznesine göre iyi ya da kötü olabileceğini, bir fiilin insan için kötü, Allah için iyi kabul edilebileceğini öne süren görüştür. Mesela Allah'ın, kâfir olacağını bildiği halde bir kimseyi yaşatması güzeldir, ama kişinin bunu kendisinin istemesi kötüdür. Bununla beraber bir kimsenin hastalanmasında o kimse için hayır varsa ve Allah, o kimsenin hastalanmasını irâde ediyorsa bu güzeldir. Ama kişinin "Allah'ım beni hastalandır!" şeklindeki duası kötüdür. Şu halde Allah'ın mâsiyetleri ve küfrü irâde edişi, kendisi açısından güzeldir. Ama bizim günahları yapmayı irâde ettiğimiz kötüdür. Bu durum Allah'ın kabîhi irâde edebileceğini göstermektedir.⁵⁰

Abdülcabbâr, bu iddiaya fiillerin mahiyeti açısından itiraz etmiş ve herhangi bir davranışı öznesine göre tasnif edemeyeceğimizi vurgulamıştır. Fiillerin değeri, failine göre değil, kapsamına ve mahiyetine göre değişir. Yani bir eyleme, Allah irâde edince güzel, insan irâde edince kötü denemez. Ama eylemin belli bir tarzda meydana gelmesi güzel olurken, aynı eylemin farklı bir tarzda meydana gelmesi kötü olabilir.⁵¹

Sonuç

İnsanın irâde ve eylem özgürlüğünü ilgilendiren bir konu olarak, Allah'ın irâdesinin sınırlı olup olmadığı meselesinde Kâdî Abdülcabbâr, insanın ahlaki sorumluluğunu temellendirmek ve Allah'ın adalet sıfatını korumak için "Allah'ın irâdesi, sadece iyi fiilleri yaratmakla sınırlıdır." şeklinde gelişmiştir. Onun bu yaklaşımı, Ehl-i Sünnet kelmacılarıyla polemiklerinden ortaya çıkmıştır. Bir yandan, Allah'ın fiillerinin, yaratmasının ve düzeninin güzel olduğunu vurgulayan ayetler, diğer yandan insanoğlunun eksik ve kötüye yatkın olan fiilleri, onun görüşlerinin temelini oluşturur.

49 Abdülcabbâr, *Muğni*, VI/II, 307-311.

50 Abdülcabbâr, *Muğni*, VI/II, 331-336.

51 Bkz., Abdülcabbâr, *Muğni*, VI/II, 331-336.

Allah'ın adalet sıfatı, insanlara kötülüğü cebren hükmetmesini engeller. İnsanın sorumluluğu, iyi ve kötü fiillerinin müridi olmasını gerektirir. Bir yandan insanın kötü fiillerinin failinin Allah olması, diğer yandan bu fiillerin cezasını insanın çekmesi, adaletle bağdaşmaz. Bu yüzden öncelikle Abdülcabbâr için bu nokta, doktrinin temelini oluşturur. Bu prensip, dinin ve mantığın kabul etmesi gereken bir yaklaşımdır. Çünkü insanın otonomluğu, irâdesinin başladığı yerde ortaya çıkar. Aksi takdirde, irâde özgürlüğünden ve hesaptan bahsetmek mümkün olmaz.

Bununla birlikte Abdülcabbâr, Allah'ın ezeli ilmini inkâr etmemiş ve özellikle insanın fiillerine ilişkin ezeli bilginin zorunluluk ifade etmediğini kabul etmiştir. Böylece o, Allah'ın yalnızca irâdesini sınırlandırmıştır. Çünkü ona göre, Allah yarattıklarından ortaya çıkacak her çeşit fiili ezelde bilmiştir. O'na ezelde gizli hiçbir şey yoktur. Kimin iman edeceğini, kimin küfre gireceğini ezelde bilmiştir. İnsan irâde sahibi hür bir faildir. İlâhî inâyetin kendisine bahsettiği hâdis kudretiyle bu fiilleri yapar. O kudretle tasarruflarda bulunur ve dilediği doğrultuda onu kullanır. Bu kudret, yapmak ve yapmamak (terk) gibi fiilin iki zıddına da uygun/elverişlidir. Esasen bu görüşler, Ehl-i Sünnet anlayışının karakterindedir. Ama Abdülcabbâr'ın Ehl-i Sünnet'ten ayrıldığı nokta, Allah'ın sadece hayırlı olan işleri irâde etmesi şeklindeki görüşüdür. Buna göre Allah, bizim namaz kılmamızı, zekât vermemizi, kendisinin birliğine inanmamızı (tevhîd) ve peygamberlerine iman etmemizi irâde eder. Yani Allah iyilikleri irâde eder ve bunları bize emreder. Allah günahları, küfrü, fesâdı, fıskı, isyânı da irâde etmez ve bunları emretmez. Bilakis bu şerler insanın özgür irâdesi ve fiili ile meydana gelir. Böylelikle Abdülcabbâr, Allah'ın irâdesini sınırlarken hem insanın özgür irâdesini savunmuş hem de Allah'ın kötülükleri yaratan bir varlık olmasını olumsuzlamak istemiştir.

Nitekim iyiliği dileyen iyi, kötülüğü dileyen kötüdür. Adaleti isteyen adil, zulmü isteyen de zalimdir. O halde Allah kâinatta olan her şeyin hayır, şer, adalet, zulüm nevinden, irâde edenidir, o halde Allah'ın bu vasıflarla vasıflanması gerekir. Hâlbuki Allah hakkında kötülük dü-

şünülemez, O'na kötü sıfatlar isnad edilemez. Kullar, fiillerinin var edici ve iyi ya da kötü, sonuçta hesabını verecekleri davranışlarının failidirler. Allah, insana bu irâdeyi ve kudreti veren yaratıcı varlıktır. Onun irâdesi kötü fiillere taalluk etmez, tam aksine Allah kötülükleri çirkin görür. Ama zafiyet içinde olan insanın irâdesi olumlu ya da olumsuz her iki yönde de tecelli edebilir.

Kaynakça

1. Abdülcabbâr, Kâdî, el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl, (tah. George C. Anawati), neş. el-Müessesetü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme, Kahire 1962.
2. ---Şerhu Usûli'l-Hamse, (tah. Dr. Abdülkerim Osman), neş. Mektebetü'l-Vehbe, Kahire 1408/1988.
3. ---el-Muhtasar fi Usûli'd-Dîn, (Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd/I içinde), (tah. Muhammed Ammara), Daru'l-Hilal, Kahire 1971.
4. Abdulhamid, İrfan, İslâm'da İ'tikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları, (çev. Saim Yeprem), Marifet Yay., İstanbul 1994.
5. el-Bağdâdî, Abdulkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed, Usûli'd-Dîn, İstanbul 1346.
6. el-Bakillânî, el-Kâdî Ebu Bekr b. Tayyib, Kitâbu't-Temhid, (neş. Richard McCarty), Daru'l-Fikri'l-Arabi, Kahire 1947.
7. Bilmen, Ömer Nasuhi, Muvazzah İlm-i Kelâm, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1972.
8. el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, Kitâbu Makâlât'il-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn, (tas. Helmut Ritter), Daru'n-Neşr, Wiesbaden 1980.
9. ---Kitâbu'l-Luma, (neş. Richard Mac Carty), Beyrut 1952.
10. ---el-İbâne an Usûli'd-Diyâne, neş. Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
11. Gazâlî, Ebû Hamîd, el-İktisâd fi'l-İtikâd, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1962.

12. Gölcük, Şerafettin, Bakıllânî ve İnsanın Fiilleri, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.
13. Işık, Kemal, Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmi Görüşleri, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1967.
14. İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali Ahmed b. Said, el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihâl, Bağdat tsz.
15. el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, Kitâbu't-Tevhîd, (thk. F. Huleyf), İstanbul 1979.
16. Memiş, Murat, "İlahi İrâdenin Yaratılmışlığı Sorunu", Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XIII/1, 2009.
17. en-Nesefî, Ebu'l-Mu'in Meymun b. Muhammed, Kitâbu't-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd, (tah. Cibullah Hasen Ahmed), Kahire 1989/1406.
18. ---Tabsîratü'l-Edille, (tah. Hüseyin Atay), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993.
19. Subhî, Ahmed Mahmud, Fi İlmi'l-Kelâm, Dirâsetün Felsefiyyetün li Ârâi'l-Fırakı'l-İslâmiyye fi Usûli'd-Dîn, Beyrut 1985.
20. eş-Şehristânî, Ebu'l Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ebî Bekr Ahmed, el-Milel ve'n-Nihâl, (tah. Abdülemir Ali Mehnâ-Ali Hasan Fâûr), Daru'l-Marife, Beyrut 1395.
21. ---Nihâyetü'l-İkdâm Fi İlmi'l-Kelâm, (tas. Alfred Guillaume), London 1934.
22. et-Taftazânî, Sâduddin Mesûd b. Ömer, Şerhu'l-Makâsîd, (neş. İbrahim Şemseddin), Beyrut 2001.